

I. А. ІЩЕНКО. ПОНЯТТЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ

Досліджується поняття ефективності правового регулювання, аналізує основні підходи у науці теорії держави і права до його тлумачення, визначає критерії ефективності правового регулювання. Особлива увага приділяється трансформації змісту правового регулювання в умовах правової держави, а також виявленню умов ефективності юридичних норм у взаємодії правової держави і громадянського суспільства.

Ключові слова: *правове регулювання, правова держава, громадянське суспільство, юридичні норми, суспільні відносини, законодавство.*

Исследуется понятие эффективности правового регулирования, анализирует основные подходы в науке теории государства и права относительно определения его содержания, изучает критерии эффективности правового регулирования. Особое внимание уделено трансформации правового регулирования в условиях правовой государства, а также характеристике условий эффективности юридических норм в процессе взаимодействия правового государства и гражданского общества.

Ключевые слова: *правовое регулирование, правовое государство, гражданское общество, юридические нормы, общественные отношения, законодательство.*

The author investigates the concept of legal regulation efficiency, analyzes the basic approaches in a science of the theory of the state and law as to definition of its contents, studies criteria of legal regulation efficiency. The special attention is given to transformations of legal regulation in a state of law, and to the characteristic of conditions of legal norms efficiency in the process of interaction of a state of law and civil society.

Key words: *legal regulation, state of law, civil society, legal norms, public relations, legislation.*

Визначаючи одним з головних завдань права як феномена суспільно-історично-го і культурного розвитку людства регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі розвитку соціуму і держави, наука теорії держави і права з необхідністю звертається до аналізу такого фундаментального поняття як правове регулювання. Як таке правове регулювання може бути описане не лише теоретично як загальний «вплив права та інших юридичних засобів вплив на суспільні відносини»¹, але й через практичні результати цього процесу. У зв'язку з чим постає проблема ефективності правового регулювання, яка власне переводить проблему впливу права на суспільні відносини на рівень визначення результатів цього впливу і їх порівняння з тими завданнями і цілями, які ставились перед правом. Дійсно, специфіка права полягає у тому, що воно виступає не лише формальним, але й матеріальним фактором трансформації суспільних відносин. Саме тому вплив права на суспільство і на державу може бути досліджений з позицій визначення результативності цього процесу. Більше того, цілком справедливо стверджувати, що нині цей підхід до аналізу права і правового регулювання набуває дедалі більшої ваги в загальній системі теоретико-правових досліджень, що зумовлено фундаментальним переосмисленням ролі права у становленні України як демократичної, правової і соціальної держави, а також розвитком громадянського суспільства.

Актуальність дослідження поняття ефективності правового регулювання з позицій науки теорії держави і права зумовлюється наступними причинами. По-перше, відносячись до групи фундаментальних категорій сучасної науки теорії держави і права, правове регулювання має осмислюватись не лише у формально-логічному вимірі, коли ми порівнюємо цю категорію з іншими, але й через експлікацію її зв'язку з правовою дійсністю, що з необхідністю порушує питання про те, яким чином реалізується правове регулювання і чи забезпечує воно ті базові вимоги, що спонукали суспільство застосовувати право для упорядкування і унормування тих чи інших відносин. Це, у свою чергу, значно підвищує актуальність дослідження поняття ефективності правового регулювання, оскільки саме у ньому відображається характер та оцінка впливу права на правову дійсність. По-друге, не можна не відмітити й того, що саме у понятті ефективності правового регулювання органічно поєднуються такі важливі для юридичної науки аспекти як теоретичний і практичний. Дійсно, поняття ефективності правового регулювання відображає не лише загальний теоретичний зв'язок між правом і суспільними відносинами, але й дозволяє на конкретному матеріалі дослідити те як саме діють або не діють юридичні норми. Останнє є особливо актуальним в умовах активної трансформації правової системи і процесу оновлення законодавства, що зараз переживає Україна, коли право набуває нових форм з метою упорядкування цілого ряду суспільних змін, що супроводжують процес становлення громадянського суспільства, формування правової, демократичної і соціальної держави. По-третє, досліджуючи ефективність правового регулювання, ми отримуємо можливість зкоригувати вплив права на суспільні відносини, адже знання умов ефективності юридичних норм, а також встановлення причин, що стоять на заваді правового регулювання суспільних відносин, дозволяє удосконалити механізми правового регулювання, створити сприятливі умови щодо досягнення правом тих цілей і завдань, які випливають з системи об'єктивованих у суспільстві потреб та інтересів.

Таким чином, ставлячи на меті дослідити теоретичні і методологічні аспекти дослідження поняття ефективності правового регулювання, ми повинні розв'язати наступні завдання: а) визначити основні підходи до науково-теоретичного тлумачення змісту поняття ефективності правового регулювання; б) уточнити дефініцію поняття ефективності правового регулювання та її критерії в умовах становлення і розвитку правової держави; в) дослідити умови ефективності юридичних норм, а також причини що знижують її та стають на заваді процесу правового регулювання.

В різних аспектах проблеми правового регулювання вже піднімались у роботах таких вітчизняних і російських авторів як: С. Алексєєв, К. Бабенко, І. Іваніков, В. Ісаков, В. Каргашов, М. Козюбра, А. Колодій, В. Левченко, О. Лейст, В. Лемак, А. Млехін, В. Нерсесянц, О. Петришин, С. Поленіна, П. Рабінович, Т. Радько, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, В. Туманов, Р. Халфіна, М. Хаустова, М. Цвік, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, І. Ющик, І. Яковюк. Утім, до сьогоднішнього дня ми можемо зазначити відсутність спільної позиції щодо визначення змісту поняття ефективності правового регулювання. Насамперед це пов'язано з тим, в який спосіб визначається результативність правового впливу. Адже якщо по відношенню до загального визначення змісту поняття ефективності правового регулювання, ми зустрічаємо більшу або меншу одностайність – у цьому сенсі можна навести дефініцію цього поняття як «зумов-

лену організацією конкретну міру результативності правового регулювання, яка виявляється у певному співвідношенні між очікуваними та фактичними наслідками дії права на суспільні відносини»², – то в частині встановлення критеріїв ефективності можна зустріти цілий ряд прямо протилежних позицій.

Хоча, перш ніж переходити до аналізу цих критеріїв, варто все ж таки дещо докладніше зупинитись на тих загальних методологічних підходах до визначення поняття ефективності правового регулювання. Ще на початку 70-х років минулого століття ця проблема піднімалась у дослідженнях таких авторів як В. Нікітський, І. Самошенко, В. Глазирін і В. Кудрявцев, які одними з перших звернули увагу на те, що класичне сприйняття ефективності правового регулювання та окремих правових норм виключно як міри їх реальної примусовості по відношенню до окремих суб'єктів правовідносин не дозволяє повністю розкрити ані загальне соціальне призначення права, ані відповіді на запитання, якою мірою право виявляється дієвим з погляду вирішення і розв'язання тих чи інших соціальних проблем. Дійсно, не заперечуючи проти того, що ефективність права завжди включає у себе такий аспект як повнота і неперервність слідування суб'єктами права конкретним юридичним правилам і приписам, не можна заперечувати того, що таким чином витлумачена ефективність не має жодного стосунку до визначення ступня реалізації тих соціальних задач, які власне і спричинили потребу у правовому регулюванні як такому. Більше того, акцентуючи увагу виключно на тому, наскільки поведінка суб'єктів підпорядковується правовим нормам, ми тим самим приходимо до абсолютизації ідеї зовнішнього правового примусу, відкидаючи будь-які ідеальні елементи права, які втрачають роль факторів впливу на правову поведінку індивідів. Очевидно, що разом із зазначеними «ідеальними елементами права» ставиться під сумнів, і зрештою заперечується, вплив таких факторів як правова свідомість, правова культура, правова ідеологія, правова психологія, правова освіта тощо. Фактично вони втрачають свою значимість через те, що навіть якщо вони не сприяють слідуванню суб'єктом правовідносин даній конкретній правовій нормі, то у будь-якому разі ця норма повинна супроводжуватись настільки потужним державним примусом, щоби нівелювати або максимально редукувати роль цих факторів. Тому, виходячи з наведеної методологічної настанови щодо визначення змісту поняття ефективності правового регулювання, правова норма реалізується за будь-яких обставин, оскільки вона спирається на достатній за своєю силою і впливовістю апарат державного примусу і не залежить в частині свого практичного втілення від того чи сприймається вона суспільством й окремими громадянами, чи не сприймається.

Все це стало основою для появи методологічної настанови щодо розробки синтетичної теорії ефективності правового регулювання, яка б включала у себе всі аспекти, які дозволяють встановити зміст і характер зв'язку між конкретними юридичними нормами і результатами їх впливу на суспільні відносини. З іншого боку, поступова переорієнтація науки теорії держави і права на розробку синтетичної теорії ефективності правового регулювання була зумовлена тим, що саме це поняття було проінтерпретоване в аксіологічних термінах. Йдеться про те, що рівень результативності правового регулювання прямо залежить від того, як саме у суспільстві сприймається не лише дія права (тобто правове регулювання у точному значенні цього терміну, коли ми маємо справу з конкретною юридичною нормою і досягнення пов'язаних з нею цілей³), але й право в цілому. Серед сучасних юристів цю позицію аргументує А.Малько, який аналізуючи правову норму,

правові стимули і обмеження, наголошує, що самі по собі вони можуть бути ефективні тільки тоді, коли право в цілому сприймається суспільством як універсальна соціальна цінність⁴. Тобто, як доводить цей дослідник, сама постановка питання про ефективність правового регулювання передбачає те, що ми повинні брати до уваги ті суспільні умови, в яких ми досліджуємо зазначений процес реалізації права і правового впливу. Адже у разі, якщо у суспільстві домінують нігілістичні настанови щодо права, або якщо саме право не несе у собі фундаментальні принципи права і не є мірою свободи і справедливості, то тоді від самого початку спотворюється зміст поняття ефективності правового регулювання. У такому разі єдиним критерієм ефективності права є ступінь його репресивності, тобто його здатність здолати суспільні супротиви щодо нього (такий супротив може бути викликаний як об'єктивними причинами, так і специфікою стану суспільної правової свідомості на даному етапі суспільного розвитку). За цієї причини, насправді ефективне правове регулювання можливе лише тоді, коли правові норми відповідають вимогам моралі та узгоджуються із закономірностями суспільного розвитку⁵. Таким чином, досліджуючи поняття ефективності правового регулювання необхідно мати на увазі обидва щойно вказані аспекти: а) слідування суб'єктами права діючим юридичним нормам; б) ступінь реалізації в процесі правового регулювання суспільно значимих цілей і завдань.

Наступним питанням, яке тісно пов'язано із визначенням змісту поняття ефективності правового регулювання є визначення того, які саме результати повинні братись за основу для її встановлення. Справді, якщо, за словами С.Комарова, правові норми впливають на конкретні суспільні відносини, на поведінку суб'єктів та на і волю⁶, то тоді постає питання про те, які саме наслідки повинні братись до уваги при визначенні поняття ефективності правового регулювання. У найбільш загальному вигляді всі ці наслідки можна розподілити на дві основні групи: а) юридичні наслідки, та б) інші наслідки суспільного характеру (економічні, політичні, культурно-національні, інформаційні, екологічні тощо). На думку окремих дослідників, говорячи про ефективність правового регулювання доцільно враховувати лише юридичні наслідки, які до того ж можна максимально чітко зафіксувати. Дійсно як правомірна, так і протиправна поведінка мають свої юридичні наслідки. Зокрема, у разі вчинення правопорушення, яке пов'язано з нехтуванням закріпленого правовою нормою типу поведінки або встановленого нормативно-правовим актом характеру взаємовідносин, настає юридична відповідальність, яка може бути охарактеризована як «застосування до правопорушника мір державного примусу, передбачених у санкціях правових норм»⁷. В аспекті визначення ефективності правового регулювання, це означає, що через аналіз кількості правопорушень, а також різновидів юридичної відповідальності, яка застосовувалась по відношенню до суб'єктів правопорушення, ми можемо чітко визначити кількість, частоту та зміст тих випадків, коли правове регулювання не досягало своєї мети (тобто коли вчинюється правопорушення). Основним аргументом на користь цієї методологічної позиції, які виходить з доцільності обмеження виключно юридичними результатами правового регулювання є те, що вони піддаються не тільки чіткому встановленню, але й безпосередньому юридичному дослідженню через застосування таких понять як законність, правопорядок, правомірна поведінка, правопорушення тощо. Більше того, за умови застосування такої методології, ефективність правового регулювання безпосередньо пов'язується з правовою поведінкою суб'єктів права, коли відповідність остан-

ньої нормам діючого законодавства є достатньою підставою для висновку про високий рівень ефективності правового регулювання.

На відміну від цього, можна назвати цілий ряд фахівців, які вказують на вразливі місця такої методології дослідження ефективності правового регулювання. Не заперечуючи важливості юридичних результатів (наслідків) правового регулювання, вони вказують на те, що саме по собі воно має справу не лише з правовою поведінкою, але й з конкретними соціально-значимими фактами, якими є стан економічних відносин, екологічна ситуація, політична стабільність, інформаційна безпека тощо. У цьому сенсі цілком обґрунтовано вживається поняття «фактичної ефективності»⁸. Тобто той факт, що слідування певним правовим нормам не спричинило правопорушення і настання юридичної відповідальності, ще не означає того, що на цьому вся результативність правового регулювання вичерпується. Дійсно, зважаючи на загальну соціальну роль права, не можна не брати до уваги ті конкретні перетворення, які відбуваються на різних рівнях та у різних сферах суспільних відносин, адже у багатьох випадках позитивні юридичні результати супроводжуються такими є об'єктивними змінами в економічній, політичній, інформаційній, культурно-національній, соціальній площині суспільного розвитку. Такий методологічний прийом – коли шляхом розширення змісту поняття «результатів правового впливу», – дозволяє запропонувати теоретичну модель різних ситуацій, що спостерігаються у розвитку сучасних суспільств. Зокрема, якщо ми враховуватимемо виключно юридичні результати і вважатимемо, що соціальні результати і наслідки є лише необхідним причинно-наслідковим відображенням юридичних, то тоді не можна пояснити тих чисельних фактів, з якими ми стикаємося на прикладі перехідних держав, коли юридично ефективне правове регулювання не дає очікуваного суспільством ефекту. Наприклад виконання всіма громадянами та іншими суб'єктами виборчого процесу положень чинного законодавства про вибори, так і не призвело до такого соціально значимого результату як формування відповідальних політичних партій, які б представляли інтереси виборців на місцевому і загальнодержавному рівні, і сучасної партійної системи. У цьому випадку ми засвідчуємо невідповідність юридичної і фактичної ефективності, коли правове регулювання, хоча й забезпечується наявними у розпорядженні держави засобами, але не досягає своєї соціальної мети. Те ж саме може бути продемонстровано і у сфері економічного регулювання, коли формальне дотримання юридичних норм і відсутність правопорушень, тим не менш, не дають очікуваного результату і того соціально-економічного ефекту, на який розраховувало суспільство.

Таким чином, на нашу думку, більш правильним і коректним у методологічному плані є другий з описаних нами підходів, який враховує як мінімум два типи результатів правового регулювання, якими є, з одного боку – безпосередні юридичні результати, а з іншого – фактичні соціальні результати, які оцінюються через аналіз тих соціальних наслідків, які спричинило (або не спричинило) правове регулювання.

Додатковим аргументом на користь саме такої інтерпретації результатів правового регулювання є те, що в її межах можна побудувати більш повну модель засобів підвищення ефективності правового регулювання. Справа у тому, що наголос виключно на «юридичній ефективності» віддає незаперечний пріоритет лише такому методу як удосконалення правозастосування, яке реалізується як через утвердження правомірних моделей суспільної поведінки, так і через поси-

лення контролю за правопорядком, правильністю застосування законів та неухильністю їх дотримання. Натомість, як доводить суспільна практика розвитку сучасних держав, доволі часто проблема із правозастосуванням полягає у тому, що ті норми, які мають застосовуватись у тому чи іншому конкретному випадку не становлять жодної суспільної цінності, або більше того – можуть приносити істотну шкоду суспільству в цілому (наприклад, у випадку, якщо цими нормами знижується рівень демократизму суспільних відносин, спотворюються окремі принципи демократичного врядування, створюються умови для посилення авторитарних тенденцій у політиці або економіці тощо). У цьому плані низька ефективність правозастосовчої діяльності може бути спричинена низькою якістю правотворчості. Нагадаємо, що наразі правотворчість описується як організаційно-оформлена діяльність, за допомогою якої держава створює обов'язкові правила поведінки, що забезпечують керівництво суспільством⁹. Тобто сутність правотворчої діяльності, як доводить С. Алексєєв, проявляється у процедурі, яка має своїм результатом прийняття законодавчим органом державної влади проекту, який стає законом і набуває вищої юридичної сили¹⁰. Однак для процесу правового регулювання виняткове значення має не лише сам факт прийняття нормативно-правових актів, які містять певні правила організації і розвитку конкретних суспільних відносин, але й зміст цих законів. Тобто для того, щоби правове регулювання було ефективним, закони повинні відображати об'єктивні суспільні інтереси і потреби, а саме законодавство має постійно реагувати на ті зміни, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя. Якщо цього не відбуватиметься то знижуватиметься не тільки ефективність правового регулювання, але й поступово формуватиметься певна альтернативна праву система норм, якими будуть керуватися соціальні суб'єкти у своїй взаємодії. Адже право, яке не виконує своїх соціальних функцій і не реалізує свого соціального призначення, з необхідністю втрачатиме свою цінність в очах суспільства, що породжуватиме наростання негативного ставлення до права, зневіру у його можливостях і сумнів у його соціальній користі. Таким чином, врахування фактичної ефективності правового регулювання дозволяє запропонувати більш повну теорію засобів підвищення ефективності правового регулювання, яка, крім забезпечення належного правозастосування, включає у себе ще й процеси удосконалення правотворчої діяльності і правової культури. Роль останнього моменту в частині підвищення ефективності правового регулювання зумовлюється тим, що наявність високо розвиненої правової культури є однією з заporук дотримання законності і правопорядку, коли суб'єкти правовідносин свідомо і добровільно слідують правовим нормам не через можливе покарання, а через переконання у їх цінності і значущості. Саме на цій основі і стає можливим режим демократичної законності, коли, за словами Р. Гринюка, право перетворюється на цивілізуючий феномен, який однаковою мірою впливає як на державу, так і на суспільство¹¹. Водночас забезпечення законності, яка спирається на високий рівень правової культури, як доводить А. Заєць, є однією з умов становлення правової держави¹². У цьому контексті, підвищення рівня правової культури має своїм наслідком з одного боку – підвищення ефективності правового регулювання, а з іншого – підвищення рівня його економічності, адже держава і суспільство не витрачають додаткові ресурси на примушення до слідування певним юридичним нормам.

Таким чином, виходячи з аналізу існуючих теоретико-методологічних підходів до визначення поняття ефективності правового регулювання ми можемо уточни-

ти вихідну дефініцію цього поняття і охарактеризувати його як *результативну єдність юридичних і фактичних наслідків процесу правового регулювання, яка відображає повноту втілення у суспільній практиці юридичних норм, а також ступінь сприяння цих норм і законодавства в цілому досягненню суспільно значимих цілей*.

Наведене визначення поняття ефективності правового регулювання дозволяє відмежувати його зміст від таких показників як корисність та економічність правового регулювання. У такому разі під корисністю правового регулювання розуміється співвідношення позитивних та негативних юридичних і фактичних результатів застосування правових норм. Низька користь правового регулювання (коли кількість і вага негативних наслідків істотно перевищує кількість і вагу позитивних) може бути спричинена як низькою якістю самих законів, їх непродуманістю та поспіхом при їх прийнятті, так і відсутністю самої потреби у правовому регулюванні. Останнє положення має особливу значущість в умовах становлення і розвитку правової держави, яка засновується на ідеї органічного поєднання державно-правового регулювання і автономного саморегулювання суспільством тих відносин і процесів, які можуть бути упорядковані без втручання держави. Ця сфера автономного саморегулювання у сучасній науці теорії держави і права описується поняттям громадянського суспільства. Зокрема, як обґрунтовує відомий вітчизняний дослідник О. Петришин, громадянське суспільство являє собою «сукупність добровільно сформованих громадських інститутів, що діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні природні права і свободи»¹³. Так само ефективність правового регулювання не є тотожною його економічності, оскільки остання бере до уваги виключно такий показник як співвідношення повноти досягнутих правовим регулюванням цілей та кількості державних і суспільних зусиль і ресурсів, які було при цьому застосовано. Хоча, варто зазначити, що показник економічності далеко не завжди є необхідною умовою для встановлення ефективності правового регулювання, адже в окремих випадках досягнення суспільно значимої мети потребує суттєвих матеріальних, правових, духовних затрат. При цьому і суспільство і держава свідомо йдуть на подібні витрати (наприклад в частині створення надійної системи забезпечення і захисту прав і свобод людини і громадянина у будь-яких ситуаціях), для того щоби досягти встановленої мети. З огляду на це, необхідно враховувати, що економічність правового регулювання, хоча і може засвідчувати про його ефективність, але не є його абсолютним критерієм. Тому у випадку, якщо досягнення певних суспільно значимих цілей вимагає істотних ресурсних витрат, суспільство і держава можуть пожертвувати показником економічності правового регулювання, що не означатиме автоматичне зниження ефективності правового регулювання.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження поняття ефективності правового регулювання, ми можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, аналізуючи зміст поняття ефективності правового регулювання необхідно враховувати два елементи, які визначають, з одного боку – безпосередній стан дотримання тих чи інших юридичних норм, а з іншого – те соціальне призначення і ту соціальну роль, яку вони відіграють. Такий теоретико-методологічний підхід дозволяє комплексно дослідити процес правового регулювання і вписати його у загальний процес впливу права на становлення і розвиток суспільних відносин і правової і демократичної державі. По-друге, визначаючи результативність правового регулювання необхідно брати до уваги як власне юридичну ефективність,

яка виражається у слідуванні юридичним нормам і у їх забезпеченості наявними у держави засобами, так і фактичну ефективність, яка встановлює взаємозв'язок між конкретними правовими нормами або правовими інститутами і суспільно очікуваними наслідками правового регулювання, а також ступенем реалізації об'єктивно існуючих у суспільстві цілей. Це дозволяє продемонструвати спільне і відмінне між такими поняттями як ефективність, корисність та економічність правового регулювання. По-третє, спираючись на проведенний у цій статті аналіз можна стверджувати, що ефективність правового регулювання – це одна з характеристик процесу правового регулювання, яка розкриває свій зміст як результативна єдність юридичних і фактичних наслідків процесу правового регулювання, що відображає повноту втілення у суспільній практиці юридичних норм, а також ступінь їх сприяння досягненню суспільно значимих цілей.

Разом з тим слід відмітити, що в цілому проблематика правового регулювання і зокрема дослідження різних аспектів проблеми ефективності правового регулювання ще потребує на свого подальшого аналізу і є перспективним напрямом теоретико-правових досліджень з огляду на її теоретичну і практичну актуальність для сучасної юридичної науки, державотворчої і правотворчої практики.

1. *Теория государства и права* / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. – С. 212.
2. *Загальна теорія держави і права* / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 223.
3. *Пашиков А.С., Явич Л.С.* Эффективность действия правовой нормы // Советское государство и право. – 1970. – № 3. – С. 16.
4. *Общая теория государства и права: Академический курс в 3-х томах* / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: ИКД «Зерцало», 2002. – Т. 3. – С. 111.
5. *Малько А.В.* Теория государства и права. – М.: Юристъ, 2006. – С. 152-153.
6. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права. – СПб.: Питер, 2005. – С. 64.
7. *Габричидзе Б.Н., Чернявский А.Г.* Юридическая ответственность. – М.: Альфа-М, 2005. – С. 72-73.
8. *Кулапов В.Л., Малько А.В.* Теория государства и права. – М.: Норма, 2008. – С. 344.
9. *Плавич С.В.* Правотворення, правотворчість та законотворчість: проблема співвідношення // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 35. – С. 92.
10. *Алексеев С.С.* Государство и право. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 94.
11. *Гринюк Р.Ф.* Правова держава: теоретико-методологічні проблеми співвідношення держави і права // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 18. – С. 30.
12. *Засець А.П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – С. 99.
13. *Петришин О.* Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33) – 3 (34). – С. 149.